

OSMANLI DIŞ BORÇLANMASININ HOBSON-LENİN TEZİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Mehmet ÇETİN*

Recep KÖK**

Öz

Ülkeler açısından dış borçlar, iç tasarrufların yetersiz kalması durumunda başvurulan alternatif bir finansman yöntemidir. Yayılmacı ülkelerin tarihsel gelişiminde dış borca dayalı sermaye ihracı politikası, hegemonik alanın genişletilmesi yolunda bir tür araç niteliğindedir. Hobson – Lenin tezine göre; Batı genişlemesinin temelinde finansal kapitalizmin neden olduğu sermaye ihracı baskısı yer almaktadır. Bu bakımdan sermaye ihracı baskısı, merkez – çevre ilişkisinin oluşum sürecinin de önemli bir unsurudur. Osmanlı Devleti bu sürece, 17. yüzyılın sonundan itibaren mali yapısında meydana gelen sorunların Batı'nın yükselişi ile kesişimi noktasında dâhil olmuştur.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma süreci, Hobson – Lenin tezi bağlamında ele alınmaktadır. Klasik Kalkınma Kuramları'na karşıt görüşler içeren Bağımlılık Kuramları ve Modern Dünya Sistemi gibi farklı yaklaşımlar tarafından da desteklenen bu tez, Osmanlı özelinde merkez – çevre ilişkileri üzerinden, tarihsel bir perspektifle değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hobson-Lenin tezi, Dış borç, Sömürgecilik, Çevreleşme, Sermaye ihracı

JEL: N95, O19, P16

THE EVALUATION OF OTTOMAN FOREIGN DEBTS IN THE CONTEXT OF HOBSON-LENIN THESIS

Abstract

For countries foreign debts are alternative financing methods preferred when domestic savings are insufficient. In the historical development of expansionist countries; capital export policy based on foreign debts, is a kind of vehicle for the enlargement of hegemonic field. According to the Hobson – Lenin thesis; the pressure for capital export caused by financial capitalism is the basis of the expansion of the West. In this regard, the pressure for capital export is a fundamental element in the formation process of center – periphery relationship. Ottoman Empire has taken part in this process in the concurrence of problems which occur in her economic structure till 17th century with the rise of the West.

In this study, the indebtedness process of Ottoman Empire is dealt in the concept of Hobson – Lenin thesis. The thesis which supported by various approaches like Dependency and The Modern World System Theories that involves opposing views to the Classical Development Theories, is examined through center – periphery relationships in the case of Ottoman Empire with an historical perspective.

Key Words: Hobson-Lenin thesis, ForeignDebt, Colonialism, Peripheralization, Capital export.

JEL Codes: N95, O19, P16

1. Giriş

Batılı devletlerin iktisadî hegemonya arayışları kapitalist sistemin gelişim süreci ile yakından ilgilidir. Kapitalist dönüşüm, sömürgeciliğe bağlı olarak Orta Çağ'ın egemen sosyal yapısının ve üretim tarzının değişmesi sonucunda ortaya çıkan bir süreçtir. Kapitalist sistemin empoze ettiği yeni ihracat – ithalat modeli dünya ekonomisinde eksensel işbölümünü oluşturan merkez-çevre çatallaşmasını yansıtmaktadır. Bu, temelde merkezdeki mamul maddeler ile çevredeki hammaddelerin değişimi anlamına gelmektedir. Merkez ülkeler, çevre ülke imalatçılarına yüksek gümrüklerle kendi pazarından uzak tutarken kendi mamul mallarının çevre ülke pazarlarına girebilmesi için her türlü teşviki vermiştir. Bu durum çevre ülkelerde imalat sanayinin zayıflamasına neden olmuştur (Wallerstein, 2011: 152-166).

* Araş. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisat Bölümü, mehmet.cetin@deu.edu.tr

** Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisat Bölümü, recep.kok@deu.edu.tr

Kapitalist gelişim sürecinde imalat üretiminden fabrika tipi üretime geçişi belirleyen sanayi devrimi aynı zamanda kapitalist sistemin pazarlarının dünya ölçeğinde genişlemesini de zorunlu kılmıştır (Biber, 2009: 31). Yeni iş bölümü ile birleşen finans sermayesi, kapitalist genişleme ve emperyalizm halini almıştır. Arrighi, İngiltere'nin dünya ölçekli bir sermaye birikimi rejiminin kurumsal temellerini oluşturan serbest ticaret emperyalizmi sistemini, öncelikle kolonyal toprak fetihleriyle genişleterek, ardından da Avrupa yüksek finans sistemi üzerinde egemenlik kurarak başardığını belirtmektedir. (Boztemur, 1999: 383). Ticaret ve finans sermayesi, hegemonik güçler tarafından siyasi gücün genişlemesine yönelik araçlar olarak kullanılmıştır. Dünyanın belirli bölgelerinde finansal çıkarlarla siyasi politikaların uyumlaştırılması çerçevesinde gelişen özel ilişkiler, 1914 öncesi dönemde sorumluluk almadan kontrol etme tekniğinin en ilginç örneklerindedir. Siyasi etki ve ekonomik girişim arasındaki ilişki, 1880 sonrasında dış borç verme ve finansal imtiyazlar konusunda Rusya, Fransa ve Almanya'nın İngiltere'nin karşısına çıkması ile daha doğrudan bir hal almıştır. Avrupalı güçler arasında büyüyen diplomatik gerginlik geç 19. yüzyılda Afrika ve Asya'nın bölüşümüne yol açmış ve buna bağlı olarak ekonomik girişimlerin önemi artmıştır. Dış hükümetlere olan borçların politik kontrol ve iktisadi imtiyazlarca desteklenmesi ve borç veren devletlerdeki finansal grupların baskısı ile merkez ülkelerin bölgesel hâkimiyetleri garanti altına alınmıştır. Finansal çıkarların siyasi gücün muhafaza edilmesinde oldukça önemli bir hale gelmiş olması, İngiltere özelinde Osmanlı Devleti, İran ve Çin üzerinde dış borçlardan kaynaklanan imtiyazların, politika aracı olarak kullanılmasına imkân vermiştir (McLean, 1976: 291-292).

Bu çalışmada öncelikli olarak Hobson – Lenin tezi bağlamında kapitalist sistemin emperyalizme evrilmesi üzerinde durulacaktır. Sonrasında sermaye ihracı ve sermaye ihracının önemli bir bileşeni olan dış borçların emperyalist politikalar içerisindeki yerine değinilecektir. Takip eden bölümde ise Osmanlı ekonomisinin kapitalist sisteme eklemelenme süreci ele alınacaktır. Çalışma öncüllerinden farklı olarak borçlandır(ıl)ma olgusuna odaklanmakta ve genel çerçeveyi buna bağlı olarak ortaya koymaktadır.

2. Kapitalizmin Tarihsel Gelişimi ve Hobson – Lenin Tezi

Dünya iktisat tarihinin son 600 yıllık gelişimi, farklı üretim süreç ve ilişkilerinin birbirini takip ettiği ve bu çerçevede ekonomik sistemin de değiştiği uzun vadeli dalgalanmalardan meydana gelmektedir. Hegemonik güç ve merkez-çevre ilişkisi ile değişen ve şekillenen bu süreç kapitalizmin tarihsel gelişimi ile doğrudan ilişkilidir. Tablo 1'de Dünya ekonomisinde kalkınmanın safhaları hem sistemsel hem de hegemon güçlerin değişimi ve çevre üzerine etkisi ile birlikte ele alınmıştır. Coğrafi keşiflerle başlayan süreçte iktisadi ve siyasi hegemonya gücü İspanya ve Portekiz'den zaman içinde Kuzey Batı Avrupa, alçak ülkeler ve Fransa'ya kaymıştır. Gerçekleşen devrimler sonrasında İngiltere, tek kutuplu bir dünya hâkimiyetini ele geçirmiştir. 20. yüzyıl başında bu üstünlük ciddi bir karşı koyma ile karşılaşmıştır.

Tablo 1:Dünya ekonomisinde Kalkınmanın Safhaları

Dönem	Kapitalizmin Değişen Formlarında Uzun Dönemli Dalgalanmalar	Kısa ya da Kondratieff Dalgalanmaları	Çevre Üzerine Etkisi
1400	Feodalizm	-	Avrupa Dışında Sınırlı Etki Alanı
1500	Geçiş Dönemi	İBER Hakimiyeti	- Latin Amerika Sömürgeciliğinin Başlaması
1600	Merkantilist Sömürgecilik	Kuzey Batı Avrupa'nın Yükselişi: - Hollanda ve Baltık Ülkeleri - Fransa ve İngiltere	- Kuzey Amerika Sömürgeciliğinin Başlaması - Kuzey Amerika Sömürgeciliğinin Son Bulması
1700		Fransa ve Britanya'da Devrimler	- Güney Asya Sömürgeciliğinin Başlaması
1800	Geçiş Dönemi	Britanya Hakimiyeti	- Latin Amerika Sömürgeciliğinin Son Bulması
1900	Endüstriyel Tekel	Britanya'nın Göreli Gerileyişi	- Asya ve Pasifik Sömürgeciliğinin Hızlanması - Afrika Sömürgeciliğinin Hızlanması
2000		Almanya ve ABD'nin Yükselişi, Kuzey Batı Avrupa'nın Düşüşü, ABD Hakimiyeti	- Asya ve Afrika'da Sömürgeciliğin Son Bulması
2000 -	Bilgi Ekonomisi Temelli Sömürgecilik	Batı Merkezli Ekonomik Hakimiyete Çin ve Hindistan'ın Dahil Olması	Neocon Sömürgecilik Anlayışı

Kaynak: Drakakis ve Smith(1996), s. 219. (2000 sonrası tarafımızdan eklenmiştir.)

Merkez-çevre ilişkisinin temelini merkez ülkelerin dayatmacı serbest dış ticaret politikaları çerçevesinde yerleştirdikleri küresel işbölümü oluşturmaktadır. Merkez ülkelerin serbest ticareti benimsemesindeki amaç İngiltere'nin etkisi altındaki dünya ticaretine daha yoğun biçimde katılarak iktisadi yarar sağlamaktır. Dünya sistemine yeni katılan çevre ülkeler ise ekonomik, siyasal ve hatta askeri baskı altında ticari-kapitalist safhaya dâhil olmak zorunda bırakılmıştır. Nitekim çevre ülkeler kapitalist üretim aşamasına geçme çabasında kendi kaynaklarını kullanma iradesini gösterdiklerinde merkez – çevre iktisadi ilişkileri yeniden düzenlenmiş; engelleyici ya da önleyici darbe stratejileri ile çevre ülkelerin

az gelişmişliği uluslararası rasyonellik ilkesi ile kendilerine kabul ettirilmiştir (Kök, İspir ve Arı, 2010: 4). İngiltere bu tür müdahaleler sonucunda İran ve Osmanlı devletleri ile serbest ticaret ve dostluk antlaşmaları imzalarırken Çin pazarlarını da afyon ithalatına zorla açtırmıştır (1839 – 42) (Kasaba, 1993: 40). Bu dönem esas olarak serbest rekabetçi kapitalizm aşaması olarak ifade edilmektedir. Rekabetçi kapitalizmden emperyalizme geçişi belirleyen koşullar üretimin yoğunlaşması ve sermayenin merkezileşmesidir. 1860'lı yıllar ile birlikte ise belli belirsiz olarak ortaya çıktığı görülen, 1873 büyük bunalımından sonra belirginleşip, 1900 – 1903 bunalımı ile yaygınlaşan tekelci kapitalizm yani emperyalizm aşaması ortaya çıkmıştır (Kurmuş, 1977: 58-62). Sermayenin merkezileşmesi sonucu tekellerin ortaya çıkması kapitalist gelişim sürecinin doğal bir sonucudur. Kapitalist üretim biçiminin kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkan tekelci kapitalizm rekabeti ortadan kaldırmamıştır. Kapitalizmin ulaştığı son aşamada merkez ülkelerde bir sermaye fazlası meydana gelmiş, bu ülkelerdeki tekelci yapılar kâr oranlarını arttırmak amacıyla sermayelerini sermayenin kıt olduğu çevre ülkelere yönlendirmişlerdir. Yoğun bir şekilde devlet borçları olarak gerçekleşen sermaye ihracı, elde edilen imtiyazlar vasıtasıyla bu ülkelerdeki hammadde kaynakları üzerinde yoğunlaşmıştır (Lenin, 1999: 37; Kurmuş, 1977: 64-65). 1910 yılına gelindiğinde dünyanın büyük bir bölümü finans sermayesine hükmeden ülkelere az ya da çok bir şekilde borçlu hale getirilmiştir. 19. yüzyıl sonundaki emperyalizmle 20. yüzyıl emperyalizmi arasında fetih, hükmetme ve sömürgeci yayılmacılık açısından farklar vardır. 20. yüzyıl emperyalizmi daha fazla bir şekilde mali sermayeye bağımlıdır ve sömürgeleştirme ya da fethetme eylemleri var oluşun yegâne ifade biçimleri değildir. Emperyalizm artık siyasal bağımsızlığa uyum gösterebilen eylem araçları oluşturmaya başlamıştır. Mali sermayenin Çin'e, Osmanlı Devleti'ne ve Rusya'ya girmesi bu yeni araçlarla olmuştur (Lenin, 1999: 68; Ferro, 2002: 43).

Emperyalizm sözcüğü 1860'lardan beridir var olsa da tarihsel bir kavram olarak ilk defa 1902 yılında Hobson'un "Imperialism: A Study" adlı çalışmasında ele alınmıştır. Hobson, emperyalizmi siyasi iktidarın İngiltere öncülüğünde Asya ve Afrika'nın büyük kısmı ile birlikte Pasifik'teki çok sayıda adaya doğru genişletilmesi olarak tanımlamıştır (Hobson, 1902: 16). Hobson emperyalizmi açıklayabilmek için kapitalist sistemin bir sonucu olarak İngiltere ekonomisinin yetersiz tüketim talebinden zarar gördüğünü, bu durumun sermaye fazlası için İngiltere'nin kârlı bir yer olmadığı anlamına geldiğini öne sürmektedir. Dolayısıyla kapitalistler içeride satamadıkları mal ve sermaye için pazar arayışına girişmişlerdir. Böylece kapitalist emperyalizm teorisi doğmuştur. Hobson'un teorisi daha sonra özellikle Hilferding ve Luxemburg tarafından olmak üzere Marxist düşünürlerce ele alınmış ve uyarlanmıştır (Wesseling, 2009: 459-460).

Hobson – Lenin tezi 19. yüzyılda hegemonik güçlerin hızlı coğrafi genişlemelerinin, politik, kültürel ve psikolojik faktörlerden ziyade iktisadi faktörlere dayandığını ifade etmektedir. Tez temelinde, Batı'nın sermaye ihraç etme gerekliliğine odaklanmakta ve bunun hegemonik güçlerin imparatorluklarını genişletme güdüsünün arkasındaki temel motor olduğunu ifade etmektedir. Hobson, bu tezine dayanak olarak 1884 – 1903 döneminde İngiltere'nin kolonilerinden elde ettiği gelirlerin ikiye katlanmasını örnek göstermektedir (Eckstein, 1991: 297). Bu bakımdan borçlandırma politikalarının sermaye ihracı baskısından kaynaklandığı ileri sürülebilir. Bununla birlikte Hobson'un tezleri ile Lenin'in tezleri, Lenin emperyalizmi kapitalist tekelci gelişimin nihai aşaması olarak görmekte iken, Hobson'un rekabete dayalı bir sermaye biriktirme çabasından dolayı merkantilizme dönüş olarak görmesi noktasında ayrılmaktadır. Burada önemli olan nokta Lenin için emperyalizmin birden fazla yüzünün olması ve bunların tarihsel gelişimin değişik aşamalarının ürünü olmasıdır (Ferro, 2002: 42; Wesseling, 2009: 459-460). Etherington(1982)'ye göre emperyalizmin arkasında

finansör ve yatırımcıların manipülasyonları da etkin bir rol oynamaktadır. İngiltere'nin modern dış politikası kârlı piyasalar için vermiş olduğu mücadeleye dayanmaktadır. Yatırımcı sınıfın bu noktada devleti bir vasıta olarak kullandığı İngiltere savaş tarihinde de yer almaktadır (Etherington, 1982: 17; Eckstein, 1991: 303). Bu bakımdan borçlanmalar, piyasalardan yapılsa bile piyasada tahvil satın alan tüccar ve sarraf gibi grupların gelirlerini garanti altına almak ve çevre ülkeye gerektiği durumlarda gerekli baskıyı yapmak amacıyla merkez ülkenin diplomatik, ekonomik ve askerî gücüne dayanmaktadır.

İngiltere'nin deniz aşırı yatırımları ve bu çerçevedeki genişlemesi ile ilgili olarak Hobson, zengin kapitalist sınıf ile fakir ve düşük alım gücüne sahip sınıfın kesişiminin neden olduğu tasarruf fazlasının sağladığı yüksek kârlılığa ve bu kârlılığın sürekliliğini sağlayacak surette gerçekleştirilen politik ve askeri müdahalelere vurgu yapmaktadır (Hobson, 1902: 45). İtalyan iktisatçı Achille Loria'nın yatırım güdümlü emperyalizm olarak ifade ettiği bu olgu, 1860 Fransa - Meksika savaşında olduğu gibi elinde Meksika tahvili tutan Fransız vatandaşlarının kâr ve faiz getirilerini garanti altına almak üzere askerî müdahalede bulunmasına karşılık gelmektedir. Fransa'nın 1881'de Tunus'u işgali ve İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgali aynı nedenlere dayanmaktadır. Finansal baskı, emperyalizmin kökünü oluşturmaktadır. Zira finansörler bu işin hem organizatörü hem de yöneticileri olmuşlardır. Hegemonik güç, varlığını yatırım güdümlü emperyalizm üzerinden sürdürmemiştir. Finans egemen güç, devrin yüksek amaçlarına yönelmiş çevre ülke elitlerini ve devlet adamlarını söz konusu amaçlar için ikna yöntemi olarak kullanmışlardır. Hobson, toplumdaki saldırgan, psikolojik ve politik enerji birikiminin varlığını kabul etmekte ve bu enerjiyi sonuna kadar kullananların finansörler olduğunu iddia etmektedir. Lenin, tekeli kapitalizm öncesi sınırlara 1860-70'lerle ulaşılmış olduğunu ve sömürgeci harekete temel olarak iktisadi yapıdan ziyade finansal kapitalizmin bünyesinde gerçekleşen ve iktisadi olmayan altyapı gelişimleri ile politik ve ideolojik yapının neden olduğunu ifade etmektedir. Hobson – Lenin tezine göre finansal kapitalizmin yükselişine neden olduğu sermaye ihracı baskısı, Batı genişlemesinin temel nedenini oluşturmaktadır. Buna göre emperyalizm, kapitalizmin en üst basamağıdır. Monopollere ek olarak sermaye ihracından elde edilen faiz getirisi, sömürgecilik konusunda merkez ülkeler için güdüleyici olmaktadır. Lenin, Fransa İmparatorluğu'nun ortaya çıkışını da Fransa'da oluşan finans kapitale ve azalan sanayi kapitalizmine bağlamaktadır (Lenin, 1999: 93-94).

3. Sermaye İhracının Merkez – Çevre İlişkisindeki Konumu

Sermaye ihracı, temelde faiz ve kâr getiren sermaye ihracı olarak iki ana kategoriye ayrılabilir. Bu ayrımın kendi içerisinde pek çok alt dalı olabilmekle birlikte ilk sırada kamu borçları gelmektedir. Merkez ülkenin, çevre ülkeye sermaye ihraç etmesinin nedeni bu sermayenin ülke içinde kullanımının imkânsızlığı değil, çevre ülkedeki yüksek kâr olanaklarıdır. Sermaye ihracı, politik olgularla bağlantı kurulmadan tek başına ele alınamaz. Zira borç veren merkez ülke borcun kendisi ve faizinden çok daha fazlasını elde eder. Bu fazladan kasıt en başta imtiyazlardır. Bu şekilde sermaye ihracı genelde askerî baskı ile desteklenir. Merkez ülkelerin finansal manipülasyonuna maruz kalan çevre ülke genelde askerî yönden en güçlü olan merkez ülkeye teslim olacaktır. Mısır, bunun önemli bir örneğini teşkil etmektedir. Devletin İngiltere'den aldığı borç 20 yıl sonrasında İngiltere tarafından işgalinin gerekçesini oluşturmuştur. Devletin iflası ve olumsuz durumu Avrupa sermayesini hiç yıldırmamış ve ülke tekrar tekrar borçlandırılmıştır. Avrupalı alacaklıların

temsilcilerinden oluşan bir kontrol komisyonunun kurulmasıyla Avrupa sermayesinin talepleri artık Mısır mali sisteminin tek kaygısı haline getirilmiştir (Luxemburg, 2004: 329-337).

Wallerstein'ın dünya sistemleri analizine göre merkez-çevre ilişkileri ile kast edilen üretim sürecinin kârlılık derecesidir. Kârlılık doğrudan tekelleşme derecesine bağlı olduğundan; merkeze özgü üretim süreçleriyle kast edilen esas olarak kısmî tekeller tarafından kontrol edilen süreçlerdir. Bu görüşle tutarlı bir şekilde Monthly Review Okulu'nun kuramcılarında Harry Mogdoff'a göre emperyalizmin ayırt edici özelliği olan sermaye ihracı merkez ülkelerde aşırı sermaye birikimi veya kâr oranlarının düşmesinden değil tekellerin dış kaynaklar ve pazarlar üzerindeki denetim ihtiyacından kaynaklanmaktadır (Mogdoff, 1969: 148). Rudolf Hilferding'e göre finans kapitalin temel politikası; mümkün olan en geniş ekonomik alanın yaratımı, bu alanın dış rekabete karşı korunması ve bu alanların ulusal tekel şirketlerince sömürülecek alan haline getirilmesidir. Sistem bir bütün olarak tekelci örgütlerin kâr oranlarını arttırmasını kolay hale getirir. Finans kapitalin bu politikası emperyalizmdir (Bukharin, 2005: 45-110). Zira, ülkenin gelişmişlik düzeyi arttıkça kâr oranları düşecek ve sermayenin aşırı üretimi artarken talebin azalması, sermaye çıkışını daha da hızlandıracaktır (Oneal ve Oneal, 1988: 3).

Rose Luxemburg, sermaye ihracı yoluyla yaratılan dış borçların, merkez ülkelerin, çevre ülkelerin hem dış siyaset hem de gümrük ve ticaret siyasetleri üzerinde mali denetim kurma ve baskı yapmasına imkân veren en güvenilir bağ olduğunu ifade etmektedir. 19. yüzyılda demiryolu projeleri bunun en tipik örneğidir. 1860'larda Rus demiryollarının yapımında Avrupa'dan sağlanan borçların kullanılması, Afrika ve Asya'daki demiryolu yapımı tümüyle emperyalist siyaset, ekonomik tekelleşme ve yarı çevre ve çevre ülkelerin ekonomik yönden tahakküm altına alınması amaçlarına hizmet etmiştir.

Dış borçlar ticari kapitalizmin ileri safhalarında gelişmiş merkez ülkelere doğru bir sermaye akımı olarak kendisini göstermiştir. Çevre ülkeleri genel anlamda borçlanmaya iten sebep; harcamalarının mal ithalatını gerektirmesi ve bu gereksinimin ülkenin ödemeler dengesinde açıklara yol açması ile ülkenin iç kaynaklarının kamu harcamalarını karşılayamamasıdır (Şeker, 2006: 80). Bununla birlikte borçlandırma olgusu mikro düzeyde de gerçekleşebilmektedir. Buna, İngiltere'nin Hindistan'da güttüğü yerel politikalar gereği, kamu arazilerinin özel mülkiyete dönüşümü örnek gösterilebilir. Hindistan örneğinde; üretici sınıf aşırı vergiler yoluyla iflasa zorlanmış, yerel üreticiler borçlanmaya zorlanarak ellerindeki arazilere el konulmuş ve böylelikle pre-kapitalist yapıların yıkılması amaçlanmıştır (Brewer, 1990: 70).

Sermaye ihracı yoluyla sömürge ve bağımlı ülkelerde elde edilen kârlar, ya sermaye ihraç eden ülkelere transfer edilerek bu ülkelerdeki sermaye birikimini ve dolayısıyla daha fazla sermaye ihracını hızlandırmış ya da sömürge ve bağımlı ülkelerde yeniden üretime katılmıştır. Kâr transferi mekanizması sömürülen ülkelerdeki sermaye birikimini, kârların çok büyük bölümünü dışarıya göndererek engellediği gibi merkez ülkelerdeki birikimi hızlandırarak kendi kendini besleyen bir süreç yaratmıştır. Merkez ülkelere yapılan kâr transferlerinin büyüklüğü merkez ile çevre arasındaki eşitsiz ilişkilerin sonucu olarak merkeze artı değer aktarımı olarak adlandırabileceğimiz sermayesizleştirme sürecinin de işlemesine neden olmuştur. Bazı azgelişmişlik kuramcıları tezlerinde dünya kapitalist sistemine katılmanın çevre ülkeler üzerindeki en önemli etkisinin borçlandırılma süreci içerisinde ortaya çıkan faiz ve kâr transferlerinin neden olduğu sermayesizleştirme sürecinin olduğunu, bu artı-değer aktarımının olmaması durumunda çevre ülkelerin kendi artı değerini yatırıma dönüştürerek bağımsız gelişme yoluna girebileceğini öne sürmektedir (Pamuk, 2005: 5-6).

Sömürgeciliğin gelişimi, Avrupa dışında kapitalizmin gelişimini engellemiştir. Avrupa kapitalizmi, dünya çapında bir bağımlılık sistemi yaratarak, başka yerlerde bağımsız bir kapitalizmin doğmasını sağlayabilecek ortamı deforme etmiştir. Bunda borçlandırma yolu ile sermaye birikiminin oluşumunun engellenmesi ve mevcut sermayenin dış ticaret, kâr ve faiz transferleri ya da doğrudan zor alım yolu ile taşınması etkili olmuştur.

4. Merkez-Çevre İlişkileri Bağlamında Osmanlı Devleti'nin Kapitalist Sisteme Entegrasyonu

Osmanlı ekonomisinin yarı-çevre statüsü edinmesinde konuyla ilgili literatürde sık sık dile getirildiği gibi 1838 Balta Limanı Anlaşması en önemli referans noktasını oluşturmaktadır. 1838 Anlaşması ile Osmanlı Devleti, bağımsız dış ticaret politikasından bir daha geri dönmeyecek şekilde vazgeçirilmiştir. Bu anlaşma sonrasında gümrük gelirlerinde önemli düşüşlerin ortaya çıkması ve daha da önemlisi olağanüstü gümrük vergileri uygulama hakkının Osmanlı Devleti'nden alınmış olması, devletin mali buhrana sürüklenişi daha da hızlanmıştır (Açba, 1995: 25). Tanzimat ve devamında uygulanan reform hareketleri ve ıslahatlar Batı kapitalizminin Osmanlı ekonomisinde daha fazla nüfuz sahibi olmasını sağlamıştır. İngiltere, Osmanlı ekonomisinde öncelikli bir nüfuz sahibi iken kırsal uluslararası rekabetin neden olduğu tehdit algılaması nedeniyle zamanla yerini Fransa'ya bırakmıştır. Fransa ise yerini uluslararası çıkarlarının Rusya ile Osmanlı Devleti arasında tercih yapmak zorunda kalması ve yükselen Alman ekonomik genişlemesi ile 20. yüzyılın başında Almanya'ya bırakmıştır.

Osmanlı Devleti'nin özellikle liman bölgeleri olmak üzere çeşitli bölgeleriyle Avrupa arasında kurulmuş olan ekonomik ilişkilerin niteliği nedeniyle dünya iş bölümü içindeki konumunun açık bir biçimde belirlenmesi kolay görünmemektedir (Kasaba, 2005: 37). Zira emperyalist devletlerin özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için giriştikleri rekabet bürokrasiye daha geniş bir manevra alanı sağlamış ve toplumsal yapının kolonileşmesine karşı olan direncini arttırmıştır. Bu nedenle bürokratik yapı bir yandan devletin tam sömürgeleşmesi önünde bir engel olurken diğer yandan toplumsal artığın ticari sermayenin eline geçmesinde aracı olarak, devletin çevreleşmesine katkı sağlamıştır (Keyder, 2000: 54-55). Bununla birlikte Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumunun olduğu gibi kalmasını kendi çıkarları yönünden arzu etmektedir. Böylelikle genellikle bir tarım ülkesi olan ve sınırlı bir sermayeye sahip olan Osmanlı Devleti daima tüketici bir ülke olacaktır. Avrupa sanayi ve ticareti 19. yüzyılda büyük bir hızla gelişmektedir. Dolayısıyla tüketici bir Osmanlı Devleti Avrupa'nın üretim fazlası için iyi pazar durumundadır (Blaisdell, 1979: 24).

Emperyalizmin en belirgin özelliği nasıl sermaye ihracı ise; rekabetçi kapitalizmin en belirgin özelliğini de mal ihracı oluşturmaktadır. Sermayenin henüz tekelleşmeye başlamadığı dönemde İngiliz sanayisinin çıkarlarını korumanın en temel yolu mamul mallarının ihraç edildiği ülkelerdeki engelleri ortadan kaldırmaktan geçmiştir. Ama bu yalnız başına yeterli olmamış aynı zamanda İngiliz sanayisinin muhtaç olduğu hammaddelerin İngiltere'ye akışının da kolaylaştırılması gerekmiştir (Kurmuş, 1977: 92). 1838 Ticaret Anlaşması bu anlamda söz konusu amaçları gerçekleştirmek için çok uygun bir tedbir olup Osmanlı Devleti'nin rekabetçi kapitalizm sürecinde merkez-çevre ilişkilerinde oynayacağı rolün belirlenmesinde oldukça etkili olmuştur. Daha geniş bir açıdan bakıldığında ticari ve siyasi anlaşmalar ile yarı resmi araçlar ve konsololar aracılığı ile uygulanan gayri resmi baskılarla Avrupalılar en azından resmi olarak sömürge olmayan bir ülkenin ticaretine kendi oyun

kurallarını yerleştirmeyi başarmışlardır. Merkez ülkenin çevre ülkedeki işbirlikçileri rolünü oynayan kesim ise bu sayede pek çok vergiden muaf tutulmuş ve adli reformların bir sonucu olarak diğer Osmanlı tebeasına göre ayrıcalıklı bir konum elde etmiştir. Sonuç; elde edilen güzel kârlar ve özellikle de fiyat denetiminin kalkması ile yerel el sanatlarının çöküşü olmuştur. Devlet ise tek gelir kaynağı olan toprağı ve toprağına bağılı iş kollarını korumak için bu sektörde radikal yapısal reformlar yapmaktan kaçınmıştır (Kıray, 2008: 138). Merkez – çevre işbölümünü oluşturan süreç, Osmanlı Devleti’ndeki vergi kaynaklarını kurutmuş ve iç borçlanmanın sürdürülebilirliğini yok ederek; devletin Tanzimat sonrası giriştiğı her reformda dış borçlanma düşüncesini tekrar tekrar gündeme getirmiştir.

5. Osmanlı Devleti’nin Küresel Finans Sermayesine Açılması

Tanzimat’ı takip eden süreçte Avrupalı sermayedarlar ve Avrupa devletlerinin temsilcileri, mali sorunlara çözüm olarak dış borçlanmaya girişilmesi konusunda merkezi bürokrasiye baskı yapmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti’nin Avrupa para piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başlaması, Avrupa sermayesinin çeşitli kesimlerine yararlar sağlayacaktır. Tahvillerin Avrupa’nın belli başlı finans merkezlerinde satışını düzenleyecek olan bankerler, büyük komisyonlar elde edecekler, Osmanlı tahvillerini satın alan küçük ölçekli tasarruf sahipleri ise faiz geliri sağlayacaktır. Blaisdell(1979)’un da ifade ettiğı üzere Osmanlı Devleti’nin borçlandırılması, spekülasyoncular ve bankacılar için kolay ve çabuk kâr sağlamak anlamına gelmektedir. Öte yandan devletin eline geçen fonların bir bölümü, çeşitli sanayi malları ve özellikle askeri araç ve gereç ithalinde kullanacağı için Avrupa sanayisine ek talep yaratılacaktır (Pamuk, 2005: 63).

19. yüzyılın başlarında üretim düzeyleri, sermaye birikimi ve teknolojik değişme açısından Osmanlı ekonomisinin durumunu en iyi yansıtacak kavram durgunluktur (Pamuk, 2005: 12). Devlet bu dönemde mali reformları gerçekleştiremediğinden, eski vergi kaynaklarını ıslah edemediğinden ve hem dış hem de iç ticarete yabancıların hâkimiyeti arttığından dolayı mali yönden darboğaza sürüklenmiş, devlet gelirleri masrafları karşılayacak düzeye çıkamamıştır (Açba, 1995: 17). Bununla birlikte malî piyasaların büyüklüğünün devletin borçlanma gereksinimlerinin çok altında kalması ve sikke taşımasının ek malî gelir sağlamak için uygulanabilir bir yöntem olmaktan çıkması, devleti bütçe açıklarını kapatmak ve yeni dünya sistemine uyum sağlamak üzere gerçekleştirmeyi planladığı reformları finanse etmek açısından dış borç kullanmaya itmiştir (Pamuk, 1999: 232). Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu çıkmaz, Avrupa’da meydana gelen aşırı sermaye birikimi sonucu Fransız ve İngiliz yatırımcıların paralarını yatıracakları kârlı alanlar için elverişli bir ortam hazırlamıştır. Sonuçta Batı kapitalizminin temsilcisi olan Avrupalı ülkeler, Osmanlı Devleti üzerinde kendi ekonomik ve malî yapılarını kolay bir şekilde nüfuz ettirerek; hem ürettikleri malları hem de nakdi sermayelerini Osmanlı’da değerlendirme fırsatını bulmuşlardır (Şeker, 2007: 123). Böylece 1838 sonrası dönemde Avrupa ticaret sermayesinden sonra Avrupa finans sermayesinin de kontrol alanı oluşturma dönemi başlamıştır (Kıray, 2008: 15-26).

İlk dış borçlanmada Fransa ve İngiltere tarafından verilen desteğin büyük oranda konjonktürel nedenlere bağılı olduğu görülmektedir. Görünüşte kutsal mekânlar nedeniyle ortaya çıkan Kırım Savaşı’nın esas nedenlerine bakıldığında Avrupa’nın büyük güçleri olan İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya gibi ülkeler arasındaki politik dengelerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır (Akar ve Al, 2003: 9). Söz konusu stratejik dengelerin önceliğine rağmen yabancı devletler Osmanlı Devleti’ne verdikleri borçların harcanma kalemlerini kontrol amacıyla gözetim komisyonları oluşturmuşlardır. Bu durumun bir nedeni

Osmanlı Devleti'nin dış güçlerin garantörlüğünün olmaması durumunda dış borçlanma konusunda yaşadığı başarısızlıklardır. Bununla birlikte Kırım Savaşı nedeniyle yapılan ilk iki borçlanmada devlet yabancılara yeni bir reform programı ve Osmanlı Bankası taahhüdünün yanında toprak edinme hakkını da vaat etmek zorunda kalmıştır (Kıray, 2008: 30). Diğer ülkelerin borçlanma örnekleri incelendiğinde alınan borçların harcanma yerlerinin tahvil sahipleri tarafından kontrol edilmesine yönelik uygulamalar oldukça nadir görülmektedir. Osmanlı Devleti dışarıda bırakıldığında bu duruma ilişkin tek örnek Yunanistan'ın 1825 yılında aldığı borçta görülmektedir (Al, 2007: 63). Nitekim tarih itibariyle bağımsız bir devlet statüsüne sahip olmayan Yunanistan'a sağlanan bu kredi, dönüşü belirsiz bir borç niteliğindedir.

Benzeri bir çifte standart Sardinya'nın Kırım Savaşı'na katılması karşılığında İngiltere'den aldığı borcun koşullarında kendisini göstermektedir. Bu bakımdan Sardinya'nın borçlandırılması borçtan ziyade Kırım Savaşı'na katılması karşılığında verilmiş bir tür rüşveti andırmaktadır. Osmanlı Devleti'nin tersine Sardinya Krallığı, Londra finans piyasasından değil doğrudan İngiliz hükümetinden borçlanmış dolayısıyla tahvillerinin borsaya kote edilmesi gibi bir durum oluşmadığı için sermaye arz fiyatının %100'ün altında kalmasından doğabilecek bir zarar oluşmamıştır. Bununla birlikte Sardinya Krallığı'ndan borçlarına karşılık bir garanti göstermesi de istenilmemiş, aldığı borcu nereye harcadığına ilişkin bir komisyon da teşkil edilmemiştir. Üstelik Sardinya Krallığı borçlanmasını, Osmanlı Devleti'nden daha düşük bir faiz oranıyla %4 üzerinden gerçekleştirmiştir (Al, 2007: 64). Osmanlı Devleti açısından dış borçlanmanın faizi görünüşte düşük ve %5-6 civarlarında olduğu halde tahvillerin ihraç fiyatları düşük olduğu için reel faizler %12'lere kadar yükselmiştir (Yılmaz, 1999: 415).

Osmanlı Devleti istikrazlarından satın almak yabancı vatandaşlar açısından oldukça çekici olmuştur. Zira İngiltere ve Fransa'da yıllık ortalama faiz oranı %3,5 – 4,5 dolaylarında iken Osmanlı'da bu oran %11 ila %20 arasında değişmektedir. Reform çabalarını çok yakından takip eden diplomatlar açınsından dış borçlanma rakipleriyle yarışabilecekleri ve Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzların arttırabilecekleri bir başka alandır (Kıray, 2008: 26). Büyükelçi Redcliffe dış borçlandırma işini Osmanlı Devleti açısından devletin mali etkinliğini ve ününü arttıracağı söylemiyle reformları dayatmanın bir aracı olarak görmüştür. Keza büyükelçi savaş borçlanmalarının ardından Sultan'a bir dizi reformu dayatmayı da başarmıştır (Kıray, 2008: 94).

Osmanlı Devleti'nin borçlandırılması ile İngiltere'nin dış politik çıkarları arasında bir paralellik söz konusudur. Söz konusu paralellik Osmanlı Devleti lehine sonuçlar üretmemiştir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik dış politikası Bâb-ı Âli'nin sadece Londra piyasasına girmesini sağlamış, 1855 kredisi dışında finansal anlamda kayda değer bir avantaj da sağlamamıştır. Politik çıkar nedeniyle önem atfedilen Osmanlı Devleti Londra piyasasında aynı önemi haiz olmayan Latin Amerika ülkeleriyle aynı risk grubunda yer almıştır. Tablo 2'de 1873 yılı itibariyle ülkelerin risk derecelerine bağlı olarak faiz oranları verilmektedir. Tablodan da görülebildiği üzere Osmanlı Devleti, yüksek faiz grubunun son sırasında yer almakta ve Mısır, Romanya gibi kendisine bağlı devletlerle birlikte birçok Latin Amerika ülkesinden daha yüksek faiz oranıyla borçlanabilmektedir.

Tablo 2: Risk Derecelerine Göre Ülkeler(1873)

Düşük Faiz (%3-4)		Makul Faiz(%5-6,5)		Yüksek Faiz(%6,5-10)		Aşırı Faiz (> %10)	
Ülke	Faiz Oranı	Ülke	Faiz Oranı	Ülke	Faiz Oranı	Ülke	Faiz Oranı
İngiltere	3,25	Fas	5,0	Portekiz	6,7	Guatemala	14,5
Danimarka	3,25	Birleşik Devletler	5,1	Japonya	6,8	Bolivya	15,0
Hollanda	4,0	Brezilya	5,1	Macaristan	7,0	İspanya	16,5
Belçika	4,0	Rusya	5,3	Avusturya	7,5	Meksika	17,5
Alman Devletleri	4,0	Fransa	5,3	Kolombiya	7,4	Kosta Rika	22,0
Hindistan	4,2	Mauritius, Seylan	5,1	Romanya	7,8	Paraguay	25,0
Kanada	4,6	Şili	5,7	Uruguay	8,0	Venezuela	25,0
Avustralya	4,6	Arjantin	6,3	İtalya	8,2	Dominikler	-
İsveç	4,9			Mısır	9,0	Yunanistan	33,0
				Peru	9,7	Honduras	66,0
				Ekvator	10,0		
				Osm. Devleti	10,7		

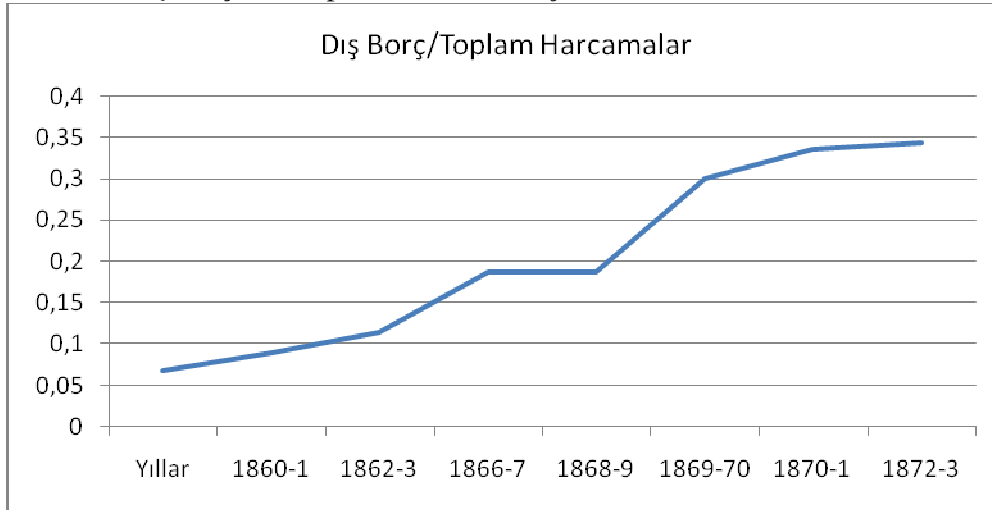
Kaynak: Al(2007), s. 26.

Çevre ülkelerinin borçlandırılma deneyimlerine bakıldığında; borçların geri ödenmesine tahsis edilen gelir kaynaklarının teslim alınması ile söz konusu gelirlerin bilfiil tahvil sahipleri tarafından toplanması, iki uç noktayı ifade etmektedir. Gelir kaynaklarının tahvil sahipleri tarafından toplanmasına yönelik uygulamalar, ülkelerin en önemli hâkimiyet göstergelerinden biri olup; vergi gelirlerinin bir kısmı üzerinde yabancıların finansal kontrolü anlamına geldiğinden, borç alırken doğrudan kabul edilen bir şart olarak ortaya çıkmamaktadır. Söz konusu uygulama Osmanlı Devleti'nin Duyun-u Umumiye örneğinde olduğu gibi daha çok çevre ülkelerin borç yüklerini kaldıramayacak boyuta gelerek iflas etmelerinden sonra görülmektedir (Al, 2007: 91). Az gelişmiş borçluların riskli finansal yapılarını takip etmek amacıyla pek çok kere özel kreditor komiteleri oluşturulmuştur. Bu tür özel finans komiteleri özellikle hükümetlerinin de desteğiyle Mısır, Yunanistan, Fas, İran, Sırbistan, Tunus ve benzeri yerlerde kurulmuştur. Osmanlı borçlar idaresi de bunun bir örneğidir (Frieden, 1994: 587-590). Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği ilk dört borçlanmada kredinin amaçlarına uygun harcandığının kontrol edilmesi, 1854 ve 1855 kredisine karşılık olarak gösterilen Mısır vergisinin hazineye girmeyerek doğrudan Londra'ya transfer edilmesi ve 1858 ve 1862 kredileri için ayrılan karşılıkların İstanbul'da teslim alınması için komisyon tayin edilmesi diğer ülke örnekleri ile karşılaştırıldığında Osmanlı Devleti'nin borçlanma koşullarının daha ağır olduğunu göstermektedir (Al, 2007: 147).

Sermaye ihracına yönelik baskı, Osmanlı borçlanmasının emperyal çıkarlara göre şekillenmesine yol açmıştır. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin ilk iki dış borçlanmasında Rusya'nın Akdeniz'e inişini engellemeyi amaçlayan İngiliz dış politikasının maliyetinin bir anlamda Osmanlı'yayüklediği ifade edilebilir. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin ilk dış borçlanmasında olduğu gibi diğer borçlanmalarında da herhangi bir destekte bulunmaktan kaçınmış ve hatta Osmanlı Devleti tarafından yapılan garanti taleplerini de geri çevirmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin İngiliz dış politikasının gerekleri çerçevesinde borçlandırıldığı, yapılan finansal reformlar nedeniyle iç borçlarının büyük oranda dış borca dönüşmesi sonucunda uluslararası piyasalarla tamamen bütünleştiği ve bu piyasalara iyice bağımlı hale geldiği anlaşılmaktadır (Al, 2007: 147). Osmanlı Devleti özelinde dış borç olgusu 1856 yılında İngiliz ve Fransız sermayesi ile kurulan Osmanlı Bankası nezdinde kurumsallaşırken; Osmanlı borç tarihinde yeni bir dönüm noktası sayılabilecek yıl 1865 olmuştur (Dura, 2004: 413-414). Bu tarihte ilk kez dış borç taksitlerini ödeyebilmek için borç alınmıştır. Bir bakıma bu dönemeç sonun başlangıcı olarak da görülebilir. Çünkü bundan böyle Osmanlı Devleti iflas etmemek için sürekli borçlanmak, Batı malî sistemi de muhtemel bir krizi önlemek için Osmanlı borçlanmasına yeşil ışık yakmak zorundadır. Ancak piyasalar giderek düşen ihrac fiyatları dolayısıyla artan risk primleri ile borç vermeye razı olmuşlar bu durum ise iflas sürecini hızlandırmaktan başka bir etkisi yaratmamıştır (Gürsel, 1999: 395).

Grafik 1: Dış Borçların Toplam Harcamalar İçindeki Yeri

Kaynak: Kıray(2008), s. 85.

Grafik 1'den de görüldüğü üzere özellikle 1860'lı yılların sonuna doğru dış borçların toplam harcamalar içindeki payı keskin bir artış göstermiş, ilk borçlanma döneminde %10'dan daha düşük bir seviyede olan dış borç oranı moratoryumun ilan edildiği 1875 yılına gelindiğinde %35'lere ulaşmıştır. Bu durumun temel gerekçesi borcun borç ile finanse edilmeye çalışılması olmuştur.

6. Osmanlı Devleti Özelinde Dış Borcun Kurumsallaşması

Batı genişlemesinin temel motivasyonunu meydana getiren sermaye ihracı baskısı, merkez – çevre ilişkisinin gerektirdiği borçlanma ilişkisinin yanı sıra bu ilişkinin sürekliliğini ve oluşturulan organizasyonel yapılar bağlamında kurumsallaşmasını da zorunlu kılmıştır.

Osmanlı Devleti özelinde borçlanma ilişkisinin sürekliliği 1853 – 1856 Kırım Savaşı'nın akabinde imzalanan Paris Antlaşması'nın ardından müttefik ülkelere sağlanan imtiyazlar ile perçinlenmiştir. Nitekim Batılı devletlerin baskılarıyla ilan edilen Islahat Fermanı ile Osmanlı devlet tahvillerine yatırılmak istenen her türlü sermayeye teminat verilmiştir. 12 Şubat 1856 sayılı Times gazetesi verilen teminatların büyük bir diplomatik başarı olduğunu, işlenmemiş ve zengin toprakların Batı sanayii için önemli bir nüfuz alanı olduğunu ifade etmiştir (Yerasimos 1977: 703). Ferman, 1858 Arazi Kanunnamesi'nde olduğu gibi hem azınlıklara bazı hak ve ayrıcalıklar tanımakta hem de yabancılara mali imtiyazlar sağlamaktadır. Fermanın ilgili maddelerinde Osmanlı parasal sisteminde reforma dönük banka ve benzeri mali kuruluşların oluşturulması ve Osmanlı Devleti'nin maddi ve kamusal gelirlerini arttırmaya yönelik bir fon oluşturulması gerekliliği ifade edilmiştir (Biber, 2009: 37). Bu amaca yönelik olarak ilk borçtan kısa bir süre sonra yabancı sermaye ile Osmanlı Emperyal Bankası kurulmuş, İngiliz ve Fransız iştirakli Hazine Yüksek Kurulu oluşturulmuş ve bu kurul daha sonra Osmanlı mali reformlarının gözetleyicisi görevini üstlenmiştir. 1860'lerden sonra bu kurum, hükümetin artan borçlarına karşılık gösterdiği gelirler üzerinde doğrudan söz sahibi olmuştur (Kasaba, 2005: 49).

Devletin düzenli şekilde borçlandırıldığı bu süreç, 1873 bunalımının yarattığı borsa krizleri neticesinde Avrupa'dan sermaye ihracının ve Osmanlı dış borçlarına yatırılan fonların tümüyle kesilmesi nedeniyle sona ermiştir. İlk borçlanmadan beri Osmanlı Devleti ödeme gücüne sahip olduğundan değil, giderek ağırlaşan koşullarda borçlandırılmayı kabul etmek zorunda kaldığından dolayı giderek artan miktarlarda borçlanabilmiş, iflasını ancak böyle erteleyebilmiştir. Borsalarda yüzen fonların, kriz ortamında geri çekilmesinden sonra 1875-76'da devlet iflasını ilan etmiştir (Pamuk, 2005: 35). Sonraki yıllarda devletin malî konulardaki iyi niyetinden şüphe edilmeye başlandığı zaman bile isminin yanıltıcı niteliğine rağmen Fransız ve İngiliz sermayesinin ürünü olan Osmanlı Bankası, sermaye sahiplerini Osmanlı Devleti'ne borç para vermeye teşvik etmiştir. Paris ve Londra bankalarının temsilcileri, Osmanlı devlet adamlarını Ponzi finansmanına ikna ederek kendi açılardan büyük bir başarı kaydetmişlerdir. Nihayet bu süreç 1875 yılında kendi yükü altında çökmüştür (Blaisdell, 1979: 10). İflasın nedenleri arasında ön plana çıkan bir faktör kendisine biçilen çevre rolü gereğince devletin borçlandırılmasını takip eden süreçte sosyo-ekonomik sistemin, bir bütçe ve dış ticaret fazlası yaratamaması olmuştur (Kıray, 2008: 149). Borçlanma sürecinin bir parçası olarak ortaya çıkan iktisadi yapılar içinde ihracat artışı vasıtası ile dünya ekonomisine bütünleşme sadece daha çok borçlanmaya neden olmamış aynı zamanda düşük bir büyüme oranına ve iflasa yol açmıştır (Kıray, 2008: 195). Devletin moratoryum ilan ettiği 1875 yılına kadar gerçekleşen borçlanmalarda ihraç bedellerinin düşüklüğü nedeniyle borçlanmanın reel maliyeti %9 – 10 düzeylerinde gerçekleşmiş ve gerçekleştirilen 238 milyon liralık borçlanmadan Hazine'ye ancak 127 milyon lira intikal etmiştir (Açba, 1995: 76).

Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemez duruma gelmesi, Avrupa mali sermayesine, borçların ödenmesini güvence altına alacak kontrol mekanizmalarını devreye sokma fırsatı vermiş ve çok geçmeden devletin en zengin kaynaklarının kontrolü, yabancı alacaklılardan oluşan bir konsorsiyuma devredilmiştir. Bu gelişme, Osmanlı Devleti'nin siyasi bağımsızlığını ciddi anlamda kısıtlamıştır (Kasaba, 2005: 43 - 44). Osmanlı Devleti, Duyun-u Umumiye'nin kurulmasından 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanına kadar 17 kere daha borçlandırılmıştır. Bu dönemde ortalama ihraç fiyatı %83, ortalama faiz oranı %4,2 ve efektif faiz oranı da %5 civarındadır. Duyun-u Umumiye öncesi döneme kıyasla borçlanmanın maliyeti daha düşük olmuştur. Bunun nedeni bir yandan daha olumlu borçlanma koşullarının bütçe açıklarında düşüşe neden olması ve diğer yandan da Duyun-u Umumiye'nin dış

piyasalar açısından yaratmış olduğu güven ortamıdır. Ayrıca 1873-1896 döneminin dünya ekonomisinde durgunluk ve deflasyon yılları olduğu da gözden kaçırılmamalıdır (Gürsel, 1999: 396). Duyun-u Umumiye idaresinin kurulduğu 1881 yılından 1914'e kadar olan dönemde gelişip güçlenmesinde, iki dış etken önemli rol oynamıştır. Bunlardan birincisi, Osmanlı Devleti'nin vadesi gelen borçlarını ödemek için yaptığı yeni borçlanmalarla beslenen mali bağımlılığının, İdare'ye para borsası üzerinde denetim kurma imkanı vermesi, ikincisi ise idarenin eline geçen devlet gelirleridir (Giray, 2010: 205).

Tablo 3'te Osmanlı Devleti'nin ilk defa borçlandığı 1854 yılından itibaren 1. Dünya Savaşı'na kadar olan süre içerisinde aldığı borçları hangi alanlarda kullandığı gösterilmektedir. Tablo'ya göre alınan borçların %44,6'sı tekrar eski borçların ödenmesinde, sadece %7,6'sı yatırımların finansmanında kullanılmıştır. Bu durum, Osmanlı özelinde Ponzi finansmanının bir diğer göstergesidir. Devlet, iflas ile sonuçlanan bir borç sarmalına sokulmuş; verilen imtiyaz ve kurulan finansal kontrol ile Batılı sermaye gruplarının siyasi ve iktisadi güdümü altına girmiştir.

Tablo 3: Osmanlı Borçlarının Kullanım Yerleri

Borçların Kullanım Yerleri	1854 - 74	1886 - 1903	1903- 1914	Toplam (1854 – 1914)
Eski Borçların Ödenmesi	%41,6	%67,6	%36,6	%44,6
Askeri Harcamalar	%4,4	%3,5	%7,0	%4,8
Hazine Harcamaları	% 2,7	%3,0	%1,2	%2,4
Bütçe Açığı	-	%4,7	%22,7	%5,3
Yatırımlar	%4,4	%5,5	%19,5	%7,6
Diğer Harcamalar	%0,6	%1,7	%0,2	%0,7

Kaynak: Giray(2010), s. 201.

Bununla birlikte Duyun-u Umumiye'nin kurulması devletin ekonomideki yapısal sorunları ortadan kaldırmamış sadece kamu maliyesinin yabancılar tarafından denetlenmesine ön ayak olmuştur. Avrupa sanayi sermayesi Osmanlı Devleti'nden elde ettiği büyük imtiyazlarla ülkeye girmiş ve dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecini iç bölgelere yaymıştır (Kıray, 2008: 199-200). Osmanlı Maliye Nezareti'ne bağlı bir kuruluş olmasına rağmen Duyun-u Umumiye İdaresi, kendisini yabancı alacaklıların temsilcisi olarak görmüş ve dış ülkelerin talimatıyla hareket etmiş, zaman zaman yasadışı faaliyetlerde bulunmuş, halka baskı yapmış ve çiftçiyi ürününü satmaya zorlamıştır (Önsoy, 1999: 412). İdare, aynı zamanda net fon akımlarının yönünü değiştirerek yabancı sermayenin 1854-1875 dönemindeki tersine getirdiğinden daha fazlasını götürmesini sağlamıştır (Pamuk, 2005: 72). Sermayenin dünya ölçeğinde birikimi açısından çevre ülkelerdeki yönetimlerin merkez ülkelere aldıkları borçları geri ödemesi, vergi olarak topladıkları tarımsal artığın Avrupa kökenli finans sermayesinin elde ettiği faize dönüştürülmesi sürecidir. Bu süreç başlarda Avrupa pazarı ile köylü üretici arasındaki bağlantıyı oluşturan ticaret sermayesi ile gerçekleştirilirken; 1876'da Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etmesi ile birlikte bu aracılık ilişkisinin yerine oluşturulan Duyun-u Umumiye idaresi, bu tarımsal artığın finansal sermaye gruplarına yapılacak faiz ödemelerine çevrilmesinde uygun bir araç olmuştur (Keyder, 2000: 55-60). Bu dönem, dünya ekonomik sisteminde genel olarak merkez ülkelerin çevre ülkelere yaptıkları

dış borçlandırma ve dolaysız yatırımlar kaynaklı yabancı sermayenin meyvelerini toplama dönemidir.

Ekonomik ve siyasal göstergelerin uzun dönemli incelenmesi, 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin dünya kapitalist sistemi içerisinde edindiği çevre konumunu pekiştirmektedir. Zira devlete akan yabancı sermayenin %90'ı hükümet borçlarıdır, geri kalanı ise demiryolu ve benzeri ticaret bağlarını güçlendiren altyapı yatırımlarına aktarılmıştır (Kasaba, 1993: 45). Bununla birlikte yabancı sermayenin ülkeye girişinde özellikle Rumlar ve Ermeniler olmak üzere azınlıkların da önemli bir rolü vardır. Bu sınıflar, iki taraf arasında bir tür aracı vazifesini üstlenmişlerdir (Kurmuş, 1977: 77). Söz konusu vazife çerçevesinde kapitalist kârın, malların alım-satımında ve paranın dolaşımında ortaya çıkması yabancı sermayenin üretken girişimlerde kullanılmasını da engellemiştir (Kurmuş, 1977: 234). Devletin iflasından sonra kurulan Duyun-u Umumiye İdaresi, aynı zamanda Avrupa sanayi sermayesi ile Osmanlı Devleti arasındaki kurumsal ve kişisel kanalları teşkil etmiştir. Avrupa ülkelerinin büyükelçilikleriyle ve Bank-ı Osmanî Şahane, Deutsche Bank ve National Bank ile sıkı bir işbirliği içerisinde olan Duyun-u Umumiye, Avrupa kaynaklı dolaysız yatırımların eşgüdümünü sağlamıştır (Kıray, 2008: 174).

Nitekim 1881 yılı sonrasında Osmanlı Devleti'nin yabancı sermayeye açılışı çok hızlı olmuştur. 1870 – 1911 yılları arasında 238 maden imtiyazı verilmiş ve imtiyazlarda yabancıların payı %39, azınlıkların payı ise %23 olmuştur. Altyapı yatırımları ve kamu işletmeciliği tamamen yabancıların denetimine geçmiş ve özellikle demiryolu yapımı için tanınan km garantileri ile yabancı şirketler tarafından büyük kârlar transfer edilmiş ve yatırımların aşırı kazançlı olması nedeniyle yoğun bir rekabete girilmiştir. Bir taraftan borç servisleri şeklinde sermaye transferi diğer taraftan yabancı şirketlerin kâr transferleri sonucunda Osmanlı Devleti, 1881 sonrası net sermaye transfer eder hale getirilmiştir (Açba, 1995: 132).

Osmanlı Devleti'nin merkez-çevre ilişkisindeki konumu merkez ülkelerin küresel rekabet politikalarından doğrudan etkilenmiştir. 1860'ların sonuna kadar İngiltere'nin politikası Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana iken, Mısır ve Kıbrıs'ın işgali, Süveyş Kanalı'nın açılması ve bununla birlikte Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesi ile Amerika'dan İngiltere'ye olan pamuk ve buğday ihracatının yeniden başlaması sonrasında İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne ilişkin koruyucu politikası son bulmuştur (Karaca, 2011: 100-117). Bir diğer neden ise İngiliz hegemonyasının 1880'lerden itibaren Fransa ve Almanya rekabeti karşısında dünya ölçeğinde gerilemesi sonucunda İngiltere'nin tüm dikkatini kendi sömürge imparatorluğunda ve nüfuzunun güçlü olduğu yerlerde toplaması olmuştur. Fransa açısından ise devletin yabancı sermaye yatırımlarının çok daha büyük bir bölümünün Rusya'da olması nedeniyle Osmanlı Devleti'ne ilişkin politikalarında çekimser kalmasına neden olmuştur. Bu durum Fransa'nın Almanya ile olan rekabetinde geri kalmasına ve Osmanlı Devleti'nin borçlanmasına ilişkin her girişiminde Rusya'nın baskısı nedeniyle koşullu davranışlar sergilemesine neden olmuştur. Tablo 4, Osmanlı Devleti'nin borçlanma sürecinde merkez ülkelerinin etkileriyle birlikte aynı zamanda Osmanlı Devleti üzerinden gerçekleştirdikleri rekabet sürecini yansıtmaktadır. Sermaye ihraç eden konumundaki ülkelerin etkinlikleri dönemler arasında değişiklik göstermiştir. Bu durum söz konusu ülkelerin küresel rekabet sürecindeki konumlarının değişkenlik göstermesinden ileri gelmektedir. Tablodan da görüldüğü üzere 1881 yılı sonrasında küresel kriz ile birlikte kendi kolonyal sorunları ile ilgilenmek zorunda kalan İngiltere, Osmanlı Devleti üzerindeki etkinliğini 19. yüzyılın sonunda Fransa'ya terk etmiştir. Ulusal birliğini diğer merkez ülkelere kıyasla çok geç sağlayabilen Almanya bu yarışa 20. yüzyılın başında katılabilmektedir.

Tablo 4: Osmanlı Borçlarının Alacaklı ülkelere göre dağılımı

Ülke	1881	1898	1913
Fransa	%40,0	%44,9	%49,5
İngiltere	%29,0	%10,9	%6,9
Almanya	%4,7	%12,2	%20,1
Belçika	%7,2	%17,9	%11,0
Hollanda	%7,6	%4,5	%3,0
İtalya	%2,6	%1,3	%1,0
Avusturya-Macaristan	%1,0	%1,9	%1,3
İmparatorluk İçinde	%7,9	%6,4	%7,2

Kaynak: Giray(2010), s.208.

Osmanlı Devleti, merkez-çevre ilişkilerinin en şiddetli noktasına ulaştığı 19. yüzyıl ortasından 1. Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede merkez ülkeler arasındaki rekabetten faydalanabilmiş ve hiçbir ülke Osmanlı Devleti'ni tümüyle nüfuz alanına dâhil etmeyi başaramamıştır (Pamuk, 2005: 87-91). Wallerstein(1979), Rusya ve Osmanlı Devleti'nin kapitalist dünya ekonomisine çevre bölge olarak dahil olmasını, dünya imparatorluğu – dünya ekonomisi kavramları çerçevesinde incelemiş ve çevreleşmenin bu iki sistemin karşılaşmaları sonucunda birinin diğerini yutması sonucunda ortaya çıktığını ifade etmiştir. Buna göre 18. yüzyıl ortası ile birlikte Osmanlı Devleti ve Rusya'nın üretimleri çevreleşmiş, kapitalist üretim biçiminde belirli bir rol oynamaya başlamıştır. Bu ülke yönetimleri giderek dünya piyasasının arz ve talep dengesine göre ve kendi içlerindeki politik uzlaşmaya yansıyan sermaye işgücü ilişkisi çerçevesinde belirlenen sermaye birikimi baskılarıyla yönetilmeye başlanmıştır (Wallerstein, 1979: 390-392).

7. Sonuç

Avrupa ekonomisi, coğrafi keşifler ile birlikte uzun soluklu bir genişleme sürecine girmiştir. Farklı kapitalist aşamalardan teşekkül eden bu süreç, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında zoraki bir merkez-çevre işbölümünü empoze etmiştir. Merkez-çevre işbölümü, sermayenin gelişmiş ülkelerde temerküzüne neden olarak emperyalizmin koşullarını oluşturmuştur. Ortaya çıkan sermaye fazlası, merkez ülkelerde kâr oranlarının düşmesi nedeniyle kendisine daha karlı yatırım alanları aramış ve çevre ülkelere yönelmiştir. Hobson-Lenin tezi, Batılı güçlerin iktisadi ve coğrafi etki alanlarını genişletme çabasının arkasında sermayenin daha kârlı alanlara yönelme çabasının oluşturduğu sermaye ihracı baskısının olduğunu ileri sürmektedir. Bu bakımdan nedensellik sermaye ihracından emperyal genişlemeye doğrudur.

Merkez ülkeler açısından önemli bir sermaye ihraç kanalı da dış borçlardır. Politik ve askerî baskı ile desteklenen dış borç süreci, çevre ülkede gerçekleştirilen merkez ülke güdümlü kurumsal yapılanma ile hem sürekli bir hal almakta hem de imtiyaz ve doğrudan yatırımlar gibi farklı formlara evrilerek kaynak aktarımını hızlandırmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kapitalist sisteme eklenmesi merkez-çevre ilişkisindeki konumu açısından

belirleyici olan 1838 Balta Limanı Antlaşması ile başlamıştır. 1853 – 56 Kırım Savaşı nedeniyle alınan ilk dış borç, Devlet'in uluslararası para piyasalarına açılmasını sağlamıştır. İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı nedeniyle aldığı dış borçlara aracı oldukları gibi alınan borcun denetimi için gözetim komisyonlarının oluşturulmasını şart koşmuşlardır. Osmanlı Devleti savaş koşulları gerekçe gösterilerek uluslararası faiz oranlarından daha yüksek bir faiz oranı ile borçlandırılmış ve aldığı dış borca karşılık teminat göstermek zorunda bırakılmıştır. Düşük ihraç bedelleri nedeniyle ortaya çıkan yüksek reel faiz oranları Osmanlı Devleti'nin kısa süre içerisinde Ponzi finansmanına yönelmesine neden olmuş; buna karşın sermaye lobisi Devlet'e dış borç vermeyi sürdürmüştür. 1873 Krizi'nin neden olduğu talep daralması, ülkeyi moratoryuma mecbur bırakmış ve süreç, dış borçlarının yönetimi adına Duyun-u Umumiye'nin kurulması ile neticelenmiştir. Elde ettiği imtiyazlarla birçok kaynağa hükmetmeye başlayan idare, Osmanlı Devleti'nden merkez ülkelere olan kaynak aktarımını hızlandırmıştır. Altmış yıllık borçlanma süreci neden olduğu mali bağımlılık, sermayesizleştirme ile birlikte düşük büyüme hızlarına neden olmuştur.

Sonuç olarak kapitalist sistemin evrildiği süreç sonucunda oluşan küresel işbölümü, dünya üzerindeki her noktayı yeni bir entegrasyon yapısı içerisinde birleştirmiştir. Sistem bu yapının devamlılığını sağlayacak şekilde işlerliğini sürdürmekte ve sistem içinden kaynaklanan her krizde bağımsızlık göstererek yeni bir forma evrilmektedir. Çevre ülkelerin borçlandırılması, bu yolla sağlanan kaynak transferi ile 3. Dünya'nın kontrol edilebilirliği söz konusu yapının devamlılığı için temel dayanak noktasıdır. Yüzyıl itibariyle Londra veya diğer uluslararası piyasalardan borçlanan ülkelere çok azı bugün borç veren sermayedar ülke konumuna yükselebilmiş, diğerleri için finansal bağımlılık şekline dönüşen bir ilişki devam etmiştir.

8. Kaynakça

- Açba, S. (1995), *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854 – 1914)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon.
- Akar, Ş. K. ve Al, H. (2003), *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları*, Osmanlı Bankası Arşivi ve Araştırma Merkezi, 1. Baskı.
- Al, H. (2007), *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi 1820-1875*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 1. Baskı, İstanbul.
- Biber, A. E. (2009), “Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Sistemine Eklemlenme Süreci ve Azgelişmişliğinin Evrimi”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 1, s. 27-44.
- Blaisdell, D. C. (1979), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi, Duyunu Umumiye*, Doğu Batı Yayınları, (Çev: Ali İhsan Dalgıç), İstanbul Matbaası.
- Brewer, A. (2002), *Marxist Theories of Imperialism A Critical Survey*, Routledge, Second Edition.
- Bukharin, N. (2005), *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, Bağlam Yayınları, 1. Basım İstanbul.
- Boztemur, R. (1999), “XIX. Yüzyılda Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Türkiye Yayınları, Ankara, s. 383-388.

- Drakakis, D. ve Drakakis, S. (1996), “Less Developed Economies and Dependence”, der. Daniel, P. ve Lever, W., içinde *The Global Economy in Transition*, s. 215-238.
- Dura, C. (2004), *Sömürgeleşen Türkiye*, İleri Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul.
- Eckstein, A. M. (1991), “Is There a Hobson - Lenin Thesis on Late 19th Century Colonial Expansion”, *Economic History Review*, Cilt: XLIV, Sayı: 2, s. 297-318.
- Etherington, N. (1982), “Reconsidering Theories of Imperialism”, *History & Theory*, Sayı: 21, s. 1-36.
- Ferro, M. (2002), *Sömürgecilik Tarihi, Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Kadar 13 – 20. Yüzyıl*, (Çev: Muna Cedden), İmge Kitabevi, 1. Basım.
- Frieden, J. A. (1994), “International Investment and Colonial Control: A New Interpretation”, *International Organization*, Cilt: 48, Sayı: 4, s. 559-593.
- Giray, F. (2010), *Maliye Tarihi*, Ezgi Kitabevi, 3. Baskı, Eylül.
- Hobson, J. A. (1902), *Imperialism: A Study*, Cosmo Classics, New York.
- Karaca, N. T. (2011), *Büyük Oyun*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- Kasaba, R. (1993), *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: On Dokuzuncu Yüzyıl*, (Çev: Kudret Emiroğlu), Belge Yayınları.
- Kasaba, R. (2005), *Dünya İmparatorluk ve Toplum, Osmanlı Yazıları*, (Çev: Banu Büyükkal), Kitap Yayınevi.
- Keyder, Ç. (2000), *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kıray, E. (2008), *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınevi, 3. Basım, Ocak.
- Kök, R., İspir, S., ve Arı, A. (2010), “Zengin Ülkelerden Azgelişmiş Ülkelere Kaynak Aktarma Mekanizmasının Gerekliliği ve Evrensel Bölüşüm Parametresi Üzerine Bir Deneme”, 2. Uluslararası Ekonomi Konferansı, TEK, Kıbrıs.
- Kurmuş, O. (1977), *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Yordam Kitap, 2. Basım.
- Lenin, V. İ. (1999), *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism*, Resistance Books, Australia.
- Luxemburg, R. (2004), *Sermaye Birikimi*, Belge Yayınları, Kuramsal Dizi, 2. Basım, İstanbul.
- McLean, D. (1976), “Finance and Informal Empire Before the First World War”, *The Economic History Review*, Cilt: 29, Sayı: 2, s. 291-305.
- Mogdoff, H. (1969), “The Age of Imperialism: The Economics of US Foreign Policy”, *Monthly Review Press*.
- Pamuk, Ş. (1999), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranun Tarihi*, Tarih Vakfı, Yurt Yayınları, No: 73.
- Pamuk, Ş. (2005), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820 – 1913*, Tarih Vakfı, 3. Basım, İstanbul.
- Oneal, J. R ve. Oneal F. H. (1988), “Hegemony, Imperialism and the Profitability of Foreign Investment”, *International Organization*, Cilt: 42, Sayı: 2, s. 347-373.

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ

Sayı: 51

Eylül – Ekim 2015

Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi

ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası
Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZIŞTAN

<http://www.akademikbakis.org>

- Önsoy, R. (1999), “Muharrem Kararnamesi ve Düyun-u Umumiye”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Türkiye Yayınları, Ankara, s. 400-414.
- Şeker, M. (2006), “Dış Borçlanmaya Teorik Bir Bakış ve Dış Borçların Ekonomik Etkileri”, *Sosyo Ekonomi Dergisi*, 2006-1, s. 73-92.
- Wallerstein, I. (1979), “The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research”, *Fernand Braudel Center Review*, Cilt: 2, Sayı: 3, s. 389-398.
- Wallerstein, I. (2011), *Modern Dünya Sistemi, Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi, 1730 – 1840*, (Çev: Latif Boyacı), İstanbul.
- Wesseling, H. L. (2009), “Globalization: A Historical Perspective”, *European Review*, Cilt: 17, Sayı: 3-4, s. 455-462.
- Yerasimos, S. (1977), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Tanzimat’tan 1. Dünya Savaşı’na*, Gözlem Yayınları, Cilt: 2.
- Yılmaz, F. (1999), “Sonuçları Açısından Osmanlı Dış Borçları”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Türkiye Yayınları, Ankara, s. 415-430.